

15. સુદુર્લભા સર્વમનોરમા વાણી

[વીસમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં, પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના પ્રભાવ હેઠળ ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષાઓના અભ્યાસમાં નિબંધકળાનો પ્રવેશ થયો અને થોડાક સમયમાં જ તેનો વ્યાપક પ્રસાર થયો. એ સમયે સંસ્કૃતના વિદ્વાનોએ પરંપરાગત વિષયોની સાથે આધુનિક વિષયો ઉપર અનેક નિબંધો લખ્યા. સમય જતાં આ પ્રકારના નિબંધો સંસ્કૃતભાષાશિક્ષણમાં પણ સ્થાન પામ્યા.

સંસ્કૃતના નિબંધ-લેખકોમાં પં. ચારુદત્ત શાસ્ત્રીનું નામ જાણીતું છે. તેમણે પ્રસ્તાવતરંગિણી નામે સંસ્કૃત ભાષામાં એક સુંદર સુલલિત નિબંધગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. અહીં તેમણે સુદુર્લભા સર્વમનોરમા વાણી શીર્ષકથી જે વિવેચનાત્મક નિબંધ મૂક્યો છે, તેને સંપાદિત કરીને અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે.

આ નિબંધમાં એ તથ્ય રજૂ થયું છે કે જગતમાં વિવિધ પ્રકારના લોકો છે. બધાનાં રસ અને રુચિ એકસરખાં હોતાં નથી. પરિણામે સહુ કોઈનું મન હરી લે, એવી વાણી દુર્લભ છે. વળી, કોઈ પણ કાવ્ય કે કોઈ કૃતિ બધાને ગમશે જ, એ આવશ્યક નથી. વાણીની બાબતમાં પણ એવું જ છે. માટે બધાને સાંભળવી ગમે અને સાંભળીને કોઈની લાગણી ન દુભાય એવાં વચન બોલવાં જોઈએ. જો કે એવી વાણી બોલનારા દુર્લભ હોય છે.]

लोके यद्वस्तु एकस्मै रोचते, तदन्यस्मै न रोचते इत्यतः विचित्ररुचिरयं संसारः । एकस्मिन् परिवारे जातानां समानाचारविचाराणां जनानामपि भिन्ना भिन्ना रुचिर्भवति, किम्पुनः विभिन्नेषु परिवारेषु उत्पन्नानां जनानां वार्ता ? समानपितृकेषु पुत्रेषु कश्चित् मधुरं रोचयते, कश्चित् लवणं कश्चित् चाम्लं रसमिति । एवं हि कश्चित् काव्यं रसयति, कश्चित् नाट्यं, कश्चित् शिल्पं, कश्चित् च गणितम् । एवमेव कस्मैचित् शृंगारः प्रियो भवति, कस्मैचित् वीरः, कस्मैचित् करुणः, कस्मैचित् च हास्यरसः । विरलाय कस्मैचित् जनाय बीभत्सरसोऽपि रोचते इति नानात्वं रुचीनां व्यवस्थितं भवति ।

एवं सति, एका एव वाणी सर्वस्य मानसं संतोषयितुं नार्हति । यः खलु आर्षेण संस्कारेण संस्कृतो भवति, तस्मै मृद्वी ऋज्वी च वाणी रोचते, न तु कर्कशा कुटिला वा । अतः एतैः सह वार्तावसरे एतादृशी वाणी एव उचिता भवति । परंतु यः जडः दुर्व्यसनरतः अलसः च सेवकः भवति, तस्मै तस्याधिपः प्रायः कर्कशां वाणीं वदति, कार्ये च संयोजयति, स्वकीयं प्रयोजनं च संपादयति ।

यः खलु ईर्ष्याग्रस्तो भवति तस्मै परस्य दुर्गुणानुवादः रोचते स्वस्य च गुणानुवादः । यः खलु सज्जनो भवति तस्मै परापवादः कथमपि न रोचते । केचन असूयकाः भवन्ति ते हितमपि अनुशासनम् न सहन्ते । तथैव सर्वाङ्गं सुन्दरं सरसं सुभाषितमपि न संतोषयति अल्पज्ञान् ।

यदि सर्वस्य मनोरमा वाणी न शक्यते वक्तुम्, तदा सभामध्ये संगत्य, समितौ समुपस्थाय किं तूष्णीं स्थेयम् किं वा मिथ्या आख्येयम् इति प्रश्नः । अत्रोत्तरं ददाति महाराजः मनुः -

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ इति ॥

एवं व्यवહારેઽપિ પ્રવૃત્તા વાણી સર્વાન્ સમાનરૂપેણ ન સંતોષયતિ । વસ્તુતઃ સુદુર્લભા સર્વમનોરમા વાણી । સર્વેઽપિ જનાઃ વિચક્ષણાઃ ન ભવન્તિ । કેચિત્ મન્દાઃ ઇતિ વા, કેચિત્ અજ્ઞાઃ ઇતિ વા સ્નેહપૂર્ણા

વાણીમપિ ભાવયિતું ન પારયન્તિ । એતાદૃશાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કિં વ્યવહારે વાણીપ્રયોગઃ પરિત્યક્તવ્યઃ ? ન હિ ન હિ । મૃગાઃ સન્તીતિ યવાઃ નોપ્યન્તે ? ઉપ્યન્તે એવ । ભિક્ષુકાઃ સન્તીતિ સ્થાલ્યો નાધિશ્રિયન્તે ? અધિશ્રિયન્તે એવ । અતઃ સ્વકીયેન સુરુચિપૂર્ણેન વ્યવહારેણ જનાન્ આનન્દયિતું સંસ્કૃતા વાણી એવ સતતં પ્રયોક્તવ્યા ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : શૃંગારઃ શૃંગાર, કાવ્યના નવ રસોમાંથી આ નામનો એક રસ, (એવી જ રીતે વીરઃ વીર **કરુણઃ** કરુણ **હાસ્યઃ** હાસ્ય **બીભત્સઃ** બીભત્સ પણ કાવ્યના રસ છે.) **સેવકઃ** નોકર, કર્મચારી **અધિપઃ** માલિક, સ્વામી **પરાપવાદઃ** પારકાને બીજા વિશેનું ખરાબ કથન **અસૂચકઃ** ઈર્ષ્યા કરનાર, ગુણોમાં પણ દોષ જોનાર **અલ્પજ્ઞઃ** ઓછું જાણનાર **વિચક્ષણઃ** હોંશિયાર **મન્દઃ** મંદબુદ્ધિનો **અજ્ઞઃ** અજ્ઞાની **યવઃ** જવ

(સ્ત્રીલિંગ) : સમિતિઃ સભા **સ્થાલી** રાંધવાનું વાસણ, હાંડલી, તપેલી.

(નપુંસકલિંગ) : શિલ્પમ્ કળા-કારીગરી, હુન્નર **પ્રયોજનમ્** હેતુ, લક્ષ્ય **અનુશાસનમ્** શિખામણ, ઉપદેશ **સુભાષિતમ્** સારો બોલ, સુંદર વચન.

સર્વનામ : **એકસ્મૈ** એકને માટે **અન્યસ્મૈ** બીજાને માટે **કશ્ચિત્** કોઈક **કસ્મૈચિત્** કોઈકને માટે **એતૈઃ** આ બધાથી (પું., નપું.) **તસ્મૈ** તેના માટે **પરસ્ય** પારકાનું, બીજાનું **સ્વસ્ય** પોતાનું **કેચન** કેટલાક **સર્વસ્ય** બધાનું **કેચિત્** કેટલાક

વિશેષણ : **વિચિત્રરુચિઃ** વિચિત્ર રુચિવાળો **સમાનપિતૃકઃ** સમાન છે પિતા જેના તેવો **ભિન્ના** જુદી **एका** એક **आर्षः** ઋષિઓને લગતું, ઋષિઓએ ઉપદેશેલ, ઋષિઓએ સ્વીકારેલ **जडः** મૂર્ખ **दुर्व्यसनरतः** દુર્વ્યસનમાં તલલીન, ખરાબ ટેવમાં રચ્યોપચ્યો **अलसः** આળસુ **मृदु** કોમળ, નરમ **ऋज्वी** સરળ, સીધી **कर्कशा** કઠોર, નિર્દય **कुटिला** કપટવાળી, વાંકી **मनोरमा** મનને ગમે તેવી, આકર્ષક, સુંદર **समञ्जसम्** યોગ્ય, ઉચિત **सुदुर्लभा** ઘણી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થનારી, વિરલ **संस्कृता** સંસ્કૃત, સંસ્કારેલી, શિષ્ટ વિદ્વાનોમાં માન્ય થયેલી (આ બધાં વિશેષણોનો અહીં સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થયો છે.)

સમાસ : વાર્તાવસરે (વાર્તાયાઃ અવસરઃ વાર્તાવસરઃ, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । દુર્વ્યસનરતઃ (દુર્વ્યસનેષુ રતઃ દુર્વ્યસનરતઃ । સપ્તમી તત્પુરુષ) । ઈર્ષ્યાગ્રસ્તઃ (ઈર્ષ્યાયા ગ્રસ્તઃ ઈર્ષ્યાગ્રસ્તઃ । તૃતીયા તત્પુરુષ) । દુર્ગુણાનુવાદઃ (દુર્ગુણાનામ્ અનુવાદઃ દુર્ગુણાનુવાદઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । સભામધ્યે (સભાયાઃ મધ્યઃ સભામધ્યઃ, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । સર્વમનોરમા (સર્વેભ્યઃ મનોરમા સર્વમનોરમા । ચતુર્થી તત્પુરુષ) । સ્નેહપૂર્ણામ્ (સ્નેહેન પૂર્ણા સ્નેહપૂર્ણા, તામ્ । તૃતીયા તત્પુરુષ) । વાણીપ્રયોગઃ (વાણ્યાઃ પ્રયોગઃ વાણીપ્રયોગઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ।

કૃદન્ત પદ : સંતોષયિતુમ્ (સમ્ + તુષ્ - તોષિ (પ્રેરક ક્રિયા) + તુમ્) વક્તુમ્ (વચ્ + તુમ્) સંગત્ય (સમ્ + ગમ્ + ત્વા > ય) સમુપસ્થાય (સમ્ + ઉપ + સ્થા + ત્વા > ય) ભાવયિતુમ્ (ભૂ - ભાવિ (પ્રેરક ક્રિયા) + તુમ્) દૃષ્ટ્વા (દૃશ્ + ત્વા) આનન્દયિતુમ્ (આ + નન્દ - નન્દિ (પ્રેરક ક્રિયા) + તુમ્) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણા : (આત્મનેપદ) **रुच्** (રોચતે) ગમવું, પસંદ પડવું **सह** (સહતે) સહવું, સહન કરવું

દશમ ગણા : (પરસ્મૈપદ) **रस्** (રસયતિ) રસ લેવો, ચાખવું **सम् + युज्** (સંયોજયતિ) સારી રીતે જોડવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : લોકે લોકમાં, સંસારમાં વિચિત્રરુચિ: વિચિત્ર રુચિવાળો, જાત-જાતની અને ભાત-ભાતની પસંદગી ધરાવતો સમાનાચારવિચારાણામ્ એક સરખા આચાર અને વિચારવાળાઓના રોચતે ગમાડે છે. નાનાત્વમ્ અનેકપણું, જુદાપણું વ્યવસ્થિતમ્ નક્કી થાય છે. સ્થિર બને છે. એવં સતિ આમ છે ત્યારે તસ્યાધિપ: તેનો માલિક સંપાદયતિ હાંસલ કરે છે. મેળવી લે છે. હિતમપિ હિત-કલ્યાણ કરનારને પણ સ્થેયમ્ ઊભા રહેવું જોઈએ. સ્થિર રહેવું જોઈએ. આખ્યેયમ્ કહેવું જોઈએ. વક્તવ્યમ્ બોલવું જોઈએ. અબુવન્ ન બોલનારો વિબુવન્ વિરુદ્ધ-ખોટું બોલનારો કિલ્વિષી પાપી ભાવયિતુમ્ અનુભવવાને માટે ન પારયન્તિ સમર્થ બની શકતા નથી. નોપ્યન્તે શું વાવવામાં આવતા નથી ? સ્થાલ્ય: તપેલીઓ ન અધિશ્રિયન્તે શું (ચૂલા ઉપર) ચઢાવવામાં આવતી નથી ? આનન્દયિતુમ્ આનંદ આપવા માટે પ્રયોક્તવ્યા વાપરવી જોઈએ. પ્રયોજવી જોઈએ.

(2) સંધિ : યદ્વસ્તુ (યત્ વસ્તુ) । રુચિર્ભવતિ (રુચિ: ભવતિ) । બીભત્સરસોઽપિ (બીભત્સરસ: અપિ) । તસ્યાધિપ: (તસ્ય અધિપ:) । સજ્જનો ભવતિ (સજ્જન: ભવતિ) । વાપિ (વા અપિ) । વ્યવહારેઽપિ (વ્યવહારે અપિ) । સન્તીતિ (સન્તિ ઇતિ) । નોપ્યન્તે (ન ઉપ્યન્તે) । સ્થાલ્યો નાધિશ્રિયન્તે (સ્થાલ્ય: ન અધિશ્રિયન્તે) ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) કસ્મૈચિત્ વિરલાય જનાય ક: રસ: રોચતે ? ○
(ક) હાસ્યરસ: (ખ) કરુણરસ: (ગ) બીભત્સરસ: (ઘ) શૃંગારરસ:
- (2) આર્ષેણ સંસ્કારેણ સંસ્કૃતાય જનાય કીદૃશી વાણી રોચતે ? ○
(ક) કર્કશા (ખ) ઋજ્વી (ગ) કુટિલા (ઘ) સ્પષ્ટા
- (3) પરસ્ય દુર્ગુણાનુવાદ: કસ્મૈ રોચતે ? ○
(ક) ઈર્ષ્યાગ્રસ્તાય (ખ) દયાગ્રસ્તાય (ગ) માનગ્રસ્તાય (ઘ) અપમાનગ્રસ્તાય
- (4) સ્નેહપૂર્ણામપિ વાણીં કે ભાવયિતું ન પારયન્તિ ? ○
(ક) મન્દા: (ખ) પण्डिता: (ગ) સાધવ: (ઘ) નીતિજ્ઞા:

2. એકવાક્યેન સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) કર્કશાં વાણીં ક: કસ્મૈ વદતિ ?
- (2) ઈર્ષ્યાગ્રસ્તાય સ્વસ્ય કિં રોચતે ?
- (3) કે હિતમપિ અનુશાસનં ન સહન્તે ?
- (4) જનાન્ આનન્દયિતું કીદૃશી વાણી પ્રયોક્તવ્યા ?

3. અધોલિખિતાનિ ક્રિયાપદાનિ હ્યસ્તનભૂતકાલસ્ય (લઙ્લકારસ્ય) રૂપત્વેન પરિવર્તયત ।

- (1) રોચતે .....
- (2) અર્હતિ .....
- (3) સહન્તે .....
- (4) પારયન્તિ .....

4. નિમ્નલિખિતાનાં પદાનાં સમાસપ્રકારં લિખત ।

- (1) હાસ્યરસ: .....
(2) દુર્વ્યસનરત: .....
(3) સુરુચિપૂર્ણ: .....
(4) ગુણાનુવાદ: .....
(5) સર્વમનોરમા .....

5. શબ્દરૂપૈઃ રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

અકવચનમ્	દ્વિવચનમ્	બહુવચનમ્
(1)	.....	સ્થાલ્યઃ
(2) મૃગઃ	.....	.....
(3) કર્કશામ્	.....	.....
(4) પરિવારે	.....	.....

6. વચનાનુસારં ધાતુરૂપૈઃ રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

અકવચનમ્	દ્વિવચનમ્	બહુવચનમ્
(1)	.....	રોચન્તે
(2) રસયતિ	.....	.....
(3)	ભવતઃ	.....
(4)	.....	પારયન્તિ

7. પ્રદત્તાન્ શબ્દાન્ પ્રયુજ્ય વાક્યાનિ રચયત ।

- (1) જે વસ્તુ એકને ગમે છે.
(યત્ વસ્તુ એક રુચ્)
- (2) માણસોની જુદી-જુદી રુચિ હોય છે.
(જન ભિન્ના ભિન્ના રુચિ ભૂ)
- (3) સુભાષિત પણ સંતોષ આપી શકતું નથી.
(સુભાષિત અપિ ન સંતોષય)
- (4) કેટલાક લોકો ઈર્ષ્યાળુ હોય છે.
(કેચન જન અસૂયક ભૂ)
- (5) માણસો વિચક્ષણ હોતા નથી.
(જન વિચક્ષણ ન ભૂ)

8. માતૃભાષયા ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) આ સંસાર ભિન્નરુચિવાળો છે, કેવી રીતે ?
(2) મૃદુ અને ઋજુ વાણી કોને ગમે છે ?
(3) ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત માણસને કોનું શું ગમે છે ?
(4) સભામાં જઈને કેવું બોલવું જોઈએ ?
(5) સ્નેહપૂર્ણ વાણીને પણ કોણ અનુભવી શકતું નથી ?

પ્રવૃત્તિઓ

- તમે સાંભળેલા વાર્તાલાપોમાંથી તમને પસંદ પડેલા વાર્તાલાપનાં કારણો જણાવો.
- વાણીનું મહત્ત્વ દર્શાવતા શ્લોકો એકત્ર કરો.